

УДК 343.814(477)(09)

Ісаков П. М.,
кандидат історичних наук,
начальник психологічного факультету
Інституту кримінально-виконавчої служби

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО ВИПРАВНО-ТРУДОВОЇ СИСТЕМИ УСРР У 1923 РОЦІ

Висвітлено стан сільськогосподарського виробництва виправно-трудова системи УСРР у 1923 р. на основі аналізу численних архівних та нормативно-правових документів. Наведено раніше не відомі важливі факти з досліджуваного питання.

Ключові слова: сільськогосподарська колонія, дім громадських примусових робіт, урожайність, прибутковість, собівартість продукції, агротехнічна культура, землеробство, тваринництво, садівництво.

Освещено состояние сельскохозяйственного производства исправительно-трудова системы УСРР в 1923 г. на основе анализа многочисленных архивных и нормативно-правовых документов того времени. Приведены ранее не известные важные факты по исследованному вопросу.

Ключевые слова: сельскохозяйственная колония, дом общественных принудительных работ, урожайность, объемы, прибыльность, себестоимость продукции, агротехническая культура, земледелие, животноводство, садоводство.

Постановка проблеми. Питання забезпечення продовольством місць ув'язнення у всі часи в будь-якій країні було непростим. По-перше, влада і держава з метою економії завжди недостатніх коштів державного бюджету намагаються максимально перекласти фінансово-матеріальний тягар утримання в'язнів на них самих, розвиваючи в'язничне промислове і сільськогосподарське виробництво на основі самоокупності.

По-друге, суспільна думка, входячи з принципу соціальної справедливості, вважає, що засуджений (який, до того ж, повинен відшкодувати збитки, спричинені злочином) не повинен не працювати і жи-

ти краще, ніж законослухняний громадянин, який у поті чола щодня працює, щоб забезпечити своє існування, і при цьому сплачує податки, які йдуть на утримання, зокрема, і в'язниць. Не є нормальним такий стан речей, коли засуджені харчуються краще, ніж хворі в лікарнях, діти в дитячих будинках, люди похилого віку в соціальних установах – разом з принципом гуманізму ніхто не скасовував і принцип соціальної справедливості.

По-третє, праця в'язнів (примусова за своєю природою де-факто, а нерідко і де-юре) історично ніколи не була більш продуктивною і економічно вигіднішою, ніж праця вільнонайманого робітника (звідси ви-

пливає і той факт, що в'язниця самостійно ніколи не була і не буде економічно самоокупною установою, а потребує належного фінансування з боку держави) – наглядача над кожним засудженим не поставиш, а тому основним завданням сучасного законодавства у сфері працевикористання засуджених є створення (базуючись, насамперед, на принципах законності, гуманізму, соціальної справедливості) належної дієвої системи зацікавленості в'язня в результатах своєї праці.

По-четверте, пенітенціарна система історично ніколи, як правило, не фінансувалася на 100 % від потреби («залишковий» принцип був породжений як ставленням суспільства і держави до особи засудженого як до когось «менш вартісного, значущого», так і економічними (в'язні як джерело дешевої робочої сили; стан економіки і пріоритет розвитку інших сфер державного апарату), ідеологічними (знищення політичних противників ззовні гуманним і законним способом) та іншими чинниками), що, у свою чергу, не тільки гальмувало розвиток в'язничного виробництва і можливість збільшення відсотка самоокупності, а й призвело до зростання соціальної напруженості в місцях несвободи, можливості появи заворушень.

Увесь цей комплекс проблем стояв перед Україною і в 1923 р. До того ж він ускладнювався ще й тим, що 1923 р. був останнім роком першого (1921–1923 рр.) з трьох голодоморів, які мали місце в багатостраждальній Україні в ХХ ст. і замовчувалися радянською владою.

Вивчення історії сільськогосподарського виробництва в'язничної системи України має методологічно-

прикладне значення: питання своєчасного забезпечення якісним і відносно недорогим за собівартістю продовольством установ виконання покарань і слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України є актуальним сьогодні й буде залишатись таким у майбутньому. Як переконливо свідчить вітчизняний історичний досвід, один зі шляхів розв'язання означеної проблеми – розвиток в'язничною системою власного сільськогосподарського виробництва на основі ринкових відносин, а саме: залучення інвестицій (у першу чергу приватних, оскільки держава сама на сьогодні цього не спроможна зробити), для чого необхідно законодавчо створити привабливий інвестиційний, податковий клімат; економічне стимулювання вільної праці засудженого. Від цього виграють усі: держава (зменшення фінансового тягаря на бюджет для утримання в'язниць, підтримка правопорядку і законності у в'язницях (не секрет, що недофінансування породжує багато негативних наслідків)), суспільство (реальне виправлення і ресоціалізація засуджених через соціально-корисну працю, як це закріплено ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України; відшкодування шкоди), засуджений (збереження і зміцнення соціально-корисних зв'язків). В'язничний організм є дуже складним, у ньому переплетені різноманітні аспекти: правові, соціальні, економічні, політичні, культурні, ідеологічні тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Детальне, а не поверхове (у загальних рисах) вивчення історії сільськогосподарського виробництва в'язничної системи України фактично відсутнє. До сьогодні ця пробле-

матика на належному рівні не розроблена. Частково автор використав праці відомих українських і російських дослідників І. В. Упорова, І. В. Іванькова, А. С. Чайковського. Однак в основу дослідження лягли архівні джерела, уведені до наукового обігу вперше, та підзаконні нормативно-правові акти, що регулювали питання сільськогосподарського виробництва.

Постановка завдання. Дослідження реального стану сільськогосподарського виробництва виправно-трудої системи УСРР 1923 р. (урожайність; обсяги виробництва, прибутковість, собівартість продукції; напрями, галузі розвитку; підходи до організації; агротехнічна культура; знаряддя праці, «живий» і «мертвий» інвентар, купівельна спроможність).

Виклад основного матеріалу. 1923 року стан економіки УСРР залишався складним (не були подолані жахливі наслідки виснажливих I Світової та громадянської воєн), але завдяки новій економічній політиці та припиненню активної фази громадянської війни економіка потроху оживала. Радянська влада з самого свого початку намагалася вирішити питання забезпечення місць ув'язнення продовольством за рахунок самозабезпечення останніх. Підхід загалом правильний. Ще 1920 р. Народним комісаріатом юстиції Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – НКЮ УСРР) було прийнято тимчасову інструкцію «Про позбавлення волі, як про міру покарання, і про порядок відбування такого», яка утворювала, зокрема, сільськогосподарські колонії (далі – сільгоспколонії) для тих засуджених, «по відношенню до яких є підстави для

послаблення режиму» [1, с. 101], або ж стали на шлях виправлення [2, с. 170]. Спочатку сільгоспколонії створювалися при домах громадських примусових робіт (далі – ДГПР), пізніше – як самостійні виправно-трудої установи відкритого типу, де, як правило, утримувалися селяни, засуджені за незначні злочини [2, с. 173]. Сільгоспколонії повинні були фінансуватись з держбюджету, із засуджених на покриття видатків, пов'язаних з їхнім утриманням, стягувалася відповідна сума із зароблених коштів. 1920 року Центральним Каральним відділом (далі – ЦКВ) НКЮ УСРР було видано циркуляр «Про огородні роботи», яким передбачалося створення городів при ДГПР [1, с. 152–153]. Постанова Ради Народних Комісарів (далі – РНК) УСРР «Про роботу Наркомюсту» від 10.05.1921 зобов'язала Народний комісаріат землеробства (далі – НКЗ) УСРР відводити для ДГПР і сільгоспколоній необхідні земельні ділянки [1, с. 173–175]. 1923 року виправно-трудова система знаходилась спочатку у віданні Головного управління місцями позбавлення волі (далі – ГУМПВ), пізніше – Головної інспекції місцями позбавлення волі (далі – ГІМПВ) НКВС УСРР. Значущість сільгоспколоній різко зросла з 1 березня 1923 р., коли фінансування установ виконання покарань покладалось на місцеві бюджети, які були порожніми.

У своїй діяльності ГУМПВ НКВС УСРР активно користувалося нормативно-правовими документами ГУМПВ НКВС РСФРР. 21 лютого 1923 р. на місце було надіслано циркуляр № 59, присвячений підготовці до посівної. Особлива увага зверталась на збереження та якість посівного матеріалу [3, арк. 21]. Циркуляр № 97 від 24.03.1923 визначав норми

придатності посівного насіння: 85–90 % для польових зернових культур; 75–80 % – для городніх; 50 % – найнижча межа у тому випадку, коли не було кращого насінневого матеріалу [3, арк. 22]. ГУМПВ НКВС УСРР 14.04.1923 своїм циркуляром за № 15 продублювало циркуляр ГУМПВ НКВС РСФРР № 97 від 24.03.1923 [4, арк. 4]. Інший циркуляр ГУМПВ НКВС УСРР № 17 від 17.04.1923 запроваджував ретельну підготовку до проведення весняно-польових робіт. Як перешкода цьому називалися низька агротехнічна культура на місцях, недостатня матеріальна база [5, арк. 45]. Окремий циркуляр ГУМПВ НКВС УСРР від 17.04.1923 визначав конкретну дату проведення весняних робіт щодо кожної агротехнічної культури в полі, саду [4, арк. 5]. У «Продовольчій газеті», офіційному виданні Народного комісаріату продовольства (далі – НКП) УСРР № 30 від 15.06.1923, було опубліковано «Доповнення до інструкції по проведенню єдиного сільськогосподарського податку». Згідно з § 8 зазначеного документа «земельні ділянки, які

належать школам, дитячим закладам, які використовуються цими закладами своїми силами і засобами, а також трудові колонії для позбавлених волі, ферми, городи та інші види господарств загальних місць ув'язнення, які знаходяться у віданні Виправних Трудових Підвідділів Юстиції, звільняються від податку» [4, арк. 20]. Це нововведення було значною підтримкою сільгоспвиробництва в'язничної системи. Держстрах Народного комісаріату фінансів РСФРР 03.07.1923 розіслав на місця роз'яснення № 80899, згідно з яким ферми, сільгоспколонії, сільгоспприємства, які належали місцям позбавлення волі, страхувалися в добровільному порядку [4, арк. 24].

Станом на вересень 1923 р. в УСРР нараховувалося 58 ДГПР [6, арк. 3]. Городи існували «майже при всіх ДГПР» [6, арк. 121]. Інформація, наведена в таблиці № 1, подана станом на 01.10.1923 (тоді початок нового 1923/1924 фінансово-господарського року) [7, арк. 4].

Таблиця 1

Назва губернії	Кількість ДГПР /реформаторіїв/ арештних домів	Кількість засуджених (з них із суворою ізоляцією)	Кількість сільгоспколоній
Волинська	1 / 0 / 2	950 (180)	2
Донецька	8 / 0 / 1	2280 (394)	0
Катеринославська	7 / 0 / 0	2429 (700)	3
Київська	8 / 1 / 4	4591 (1210)	2
Одеська	7 / 1 / 0	4021 (438)	2

Полтавська	9 / 0 / 1	2411 (603)	3
Подільська	6 / 0 / 0	1577 (265)	0
Харківська	5 / 0 / 5	3045 (568)	0
Чернігівська	7 / 0 / 0	1628 (290)	1
Усього в Україні	58 / 2 / 13	22 932 (4648)	13

Про загальну площу земельних ділянок (у дужках – з них фактично засіяну) також станом на 01.10.1923 свідчать такі фрагментарні дані: Волинська губ. – сільгоспколонії «Соха», 225 дес. 1800 саж.², і «Леміши» 101 дес. 240 саж.²; Донецька губ. – городи при Юзівському, 71 дес. (47 дес.), Слов'янському, 27 дес. (22 дес. 2130 саж.²), Таганрозькому, 13 дес. 2200 саж.² (8 дес. 2130 саж.²), Каменському, 41 дес. 600 саж.² (40 дес. 600 саж.²) ДГПР; Катеринославська губ. – сільгоспколонії «Софіївка», 563 дес. (240 дес. 1405 саж.²), «Олександрія», 208 дес. 1800 саж.² (205 дес. 1200 саж.²), городи при Мелітопольському, 256 дес. 1200 саж.² (131 дес. 168 саж.²), Павлоградському, 1 дес. (1 дес.) ДГПР; Київська губ. – сільгоспколонії «Рубежанська», 103 дес. 660 саж.², «Стоянка», 50 дес.; Одеська губ. – сільгоспколонії «Петрівка», 120 дес. 1800 саж.² (55 дес. 180 саж.²), «Васильївка», 315 дес. (172 дес.), городи при Балтському, 20 дес. (5 дес.), Тираспольському, 2 дес. 1200 саж.² (2 дес. 600 саж.²), Звенигородському, 320 дес. (96 дес. 1224 саж.²), Одеському, 11 дес. 1800 саж.², Єлисаветградському, 160 дес. (69 дес. 1200 саж.²), Первомайському, 172 дес. (164 дес. 970 саж.²), Херсонському, 82 дес. 1200 саж.² (81 дес. 976 саж.²) ДГПР, при Одеському реформаторіумі, 4 дес. 1200 саж.² (3 дес. 1200 саж.²) [7,

арк. 7]; Чернігівська губ. – 70 дес. землі сільгоспколонії; Подільська губ. – 37 дес. городів при ДГПР; Харківська губ. – 120 дес. городів при ДГПР; Полтавська губ. – 343 дес. сільгоспколоній [8, арк. 7] (1 дес. = 1,0925 га; 1 саж.² = 4,5522 м²). Усього в Україні – близько 3435 (загальна площа земельних ділянок включала як площу господарських дворів, орну землю, пасовища, луки, сади тощо, так і непридатну для оброблення і використання землю, адже місцева влада здебільшого ставала на бік місцевих селян, віддаючи їм кращі і найближчі земельні ділянки). Площа засіяної землі коливалася в межах 30–40 %.

Урожай сільгоспколоній в'язничної системи УСРР за 1923 р. склав 502 т хлібних злаків, 376,6 т городніх овочів, 8,2 т соняшнику, 268,3 т сіна, 12,5 т соломи, 25,4 т лісових горіхів, 14,8 т садових фруктів, 414 шт. баштану [7, арк. 8]. Виходячи з того, що станом на 01.10.1923 в УСРР налічувалося 24 982 засуджених та ув'язнених, на кожного утримуваного було вирощено, зокрема, 20 кг хліба. Тодішня добова норма пайки хліба на 1 особу, яка не працювала на важких роботах, становила 409 грами (на практиці дуже часто вона була ще меншою). Таким чином, в'язнична система УСРР 1923 р. власним сільгоспвиробництвом задовольнила потребу в хлібі для в'язнів на

майже 49 діб. В умовах голоду це було не таким вже і поганим показником. У сільгоспколоніях України станом на 01.10.1923 нараховувалося 200 коней (найбільше в Одеській губ. – 63), 47 корів (найбільше в Київській губ. – 22), 159 голів різної птиці (найбільше в Чернігівській губ. — 119), 11 волів (найбільше в Донецькій губ. – 8), 31 бик (найбільше в Катеринославській губ. – 11), 13 овець і баранів (найбільше в Катеринославській губ. – 10), 45 кроликів (усі – в Київській губ.), кінний завод жеребців (4) у Чернігівській губ. Придатний «мертвий» інвентар становив 82 плуги (найбільше в Чернігівській губ. – 21), 74 борони (найбільше в Одеській губ. – 18), 9 сіялок (Волинська, Київська, Одеська, Подільська губ.), 2 жатки (Катеринославська, Київська губ.), 3 бункери (Катеринославська, Одеська губ.), 2 віялки (Київська, Харківська губ.), 1 молотарка (Одеська губ.), 1 трактор (Полтавська губ.), 1 сіножатка (Чернігівська губ.) [7, арк. 9]. Декому наведені цифри можуть здатися незначними, але в історичному порівняльному контексті тогочасної епохи вони являли собою вагомий підтримку в'язничній системі УСРР.

Розглянемо реальний стан справ на місцях. На початку року існувала сільгоспколонія Полтавського ДГПР № 1 [9, арк. 3]. Протягом року змінилося три начальники губернського управління, що не сприяло якійсь організації роботи на місцях: Рудаєв [9, арк. 5], у червні — Демиденко [9, арк. 33], у грудні — Поляков [9, арк. 84]. У червні у в'язку з реорганізацією Гадяцький, Хорольський, Лохвицький ДГПР стали сільгоспколоніями [9, арк. 30]. До речі, структурні реорганізації на той час

були дуже поширеним явищем, тому фактична картина постійно змінювалася. У серпні було утворено Первозванівську сільгоспколонію [9, арк. 52], до якої у вересні переведено губернський ДГПР [10, арк. 43]. Станом на 01.10.1923 площі земельних ділянок були такими: Первозванівська сільгоспколонія Полтавського ДГПР — 65 дес.; Потоцька сільгоспколонія Кременчуцького ДГПР — 10 дес.; Лохвицька сільгоспколонія — 29 дес.; Хорольська сільгоспколонія — 120 дес. [11, арк. 276]. Станом на 30.10.1923 на Полтавщині функціонувало три сільгоспколонії, у яких перебувало 427 засуджених [11, арк. 273].

У січні 1923 р. вже існувала сільгоспколонія «Соха» на відстані 8 верст (1 верста=1066,8 м) від Житомира. Загальна її площа складала 25 дес., з яких 19 дес. — орні землі. Стан обробки характеризувався як примітивний, хоча існувала трипільна система, а врожай був на 25 % більший від селянського одноосібного господарства внаслідок надлишкової кількості робочих рук засуджених. На 4 дес. розташовувався «дуже старий і занедбаний» сад (до 800 фруктових дерев), який давав незначний урожай. Пасіка складалася з 8–20 вуликів. Було 4 коней, 6 плугів (з яких лише 3 придатних), 3 дерев'яні борони, 1 свиня і 6 поросят. Адміністрація виявляла бажання збільшити площу до 45–75 дес. [12, арк. 18].

Станом на 01.05.1923 площа сільгоспколонії «Соха», що перебувала у віданні Волинського губернського управління місцями позбавлена волі (далі — ГубУМПВ), досягла 225 дес. 1800 саж.². Урожай за 1923 р. був незначним і склав: жито — 6,7 т, ячмінь — 1,5 т, овес — 4,26 т, греч-

ка — 966 кг, просо — 1,3 т, картопля — 5,4 т, капуста — 934 кг, буряк — 1,4 т, тиква — 327 кг, огірки — 442 кг, сіно — 4,09 т. В оренді перебував млин (давав прибутку до 49 т борошна на рік) [13, арк. 25]. У червні «Сохою» було здано сад в оренду за 4,9 т жита і придбано корову. Однією з проблем було те, що населення Волині на 90 % становили селяни-хлібороби, а 50 % в'язнів утримувалися в суворій ізоляції, отже їх не відправляли в сільгоспколонії [12, арк. 22]. Згідно з наказом начальника Волинського ГубУМПВ Шарковського від 16.07.1923 № 2 сільгоспколонія «Соха» з 15.07.1923 переходила в безпосереднє відання ГубУМПВ [14, арк. 8]. В одному з документів зазначалося, що в кінці вересня 1923 р. в с. Леміши для утворення сільгоспколонії було прийнято радгосп загальною площею 101 дес. 240 саж.² (хоча в інших документах стверджується, що станом на 01.05.1923 там вже існувала сільгоспколонія Волинського ГубУМПВ, що, швидше за все, відповідало не справжньому стану справ, а намірам), у розпорядженні якого знаходилося 1,5 дес. фруктових садів, 6 дес. городу, 4 дес. садиби, 57 дес. орної землі, 30 дес. заливних луків, 2 дес. вигону. Решту займав чагарник. Загальний стан земельних угідь характеризувався сильною заболоченістю, засміченістю [15, арк. 114]. Нова сільгоспколонія знаходилась у 18 верстах від Житомир, у колишньому маєтку Терещенка (20 будинків та напівзруйнований палац, паровий млин потужністю 6,5 т на добу). За кошти, отримані від здавання в оренду старого будинку ДГПР, для потреб новоствореної сільгоспколонії придбано 4 коней, 2 волів, 33 т фуражу, 2 породисті ан-

глійські свині та 14 поросят з ними. Напрямок господарювання в «Лемішах» — скотарство, вирощування коренеплодів. «Соха» ж з її чотирирічною системою більш підходила для тваринництва, бджільництва, садівництва, вирощування культурного насіння. Були наміри взяти в оренду другий млин. На розвиток сільгоспколоній виділися кошти в розмірі 50 % від потреби [12, арк. 47].

У січні 1923 р. на Київщині для організації сільгоспколонії отримали в розпорядження радгосп «Стоянка» [16, арк. 3]. Знаходився він у 20 верстах від Києва і мав у своєму розпорядженні 40 дес. орної землі, 1 дес. саду, 3 дес. ставків, 160 дес. луків [13, арк. 75]. У червні від робіт і врожаю надійшло прибутку 121 739 крб 96 коп. радянських знаків [16, арк. 33]. Того ж місяця для продажу напряму сільгосппродукції на Галицькому ринку в Києві орендовано лавку № 106 [16, арк. 34]. У липні від продажу врожаю надійшло прибутку 72 326 крб [16, арк. 45]. У серпні «Рубежанська» сільгоспколонія перемолола 29,5 т жита, відпущених для харчування в'язнів, і 8,6 т жита приватних осіб [16, арк. 56]. У серпні від продажу врожаю надійшло 126 190 крб [16, арк. 57].

У січні 1923 р. лише у Вінницькому ДГПР кількість робочих людино-днів на земельних ділянках становила 184, тоді як у п'яти повітових ДГПР — 0 [17, арк. 6]. Попри всі труднощі посівна кампанія була «успішно проведена самостійно без виділення коштів» [17, арк. 8]. Начальник Подільського ГубУМПВ М. Шварцман у наказі від 21.09.1923 № 59 віддав розпорядження про прийом радгоспу «Стрижавка» на баланс для організа-

ції на його базі сільгоспколонії [18, арк. 67].

Начальник Чернігівського губуправління М. Л. Масленіков наказом від 27.12.1922 № 101 дві сільгоспколонії об'єднав в одну — Чернігівську виправно-трудова сільгоспколонію. Призначення себе самого її начальником було опротестовано начальником ГУМПВ НКВС УСРР Г. Люткевичем [19, арк. 3].

Різнопланово цікаву інформацію, у тому числі і про організацію тогочасного сільгоспвиробництва, реальну купівельну спроможність, дає план організації сільгоспробіт Остерського ДГПР на 1923/1924 фінансово-господарський рік. Земельні угіддя Остерського ДГП розташовувалися в північно-східній частині повіту на відстані 1 версти від с. Кошанів Остерської волості. Орна земля займала площу 23 дес. 175 саж.², сад — 5 дес. 217 саж.², вигін для худоби — 5 дес. 312 саж.², господарський двір — 720 саж.². Середня чисельність в'язнів Остерського ДГПР за останні 3 роки становила 100 осіб. У 40 верстах від ДГПР знаходилася залізнична станція Бобрик (тобто транспортування залізницею було не дуже зручним через значну відстань). У 4 верстах від земельної ділянки був ліс. У документі зазначалося, що раніше сільгосппродукція збувалася в Остер, Київ, а зараз — лише для власних потреб ДГПР. Середньорічна температура становила 7°C. Річні коливання температури сягали 26,2°C. Навесні не вистачало опадів для гарного майбутнього врожаю. Період випасу худоби тривав з 1 травня по 1 жовтня (фактично — довше). Ґрунт був суглинок сірого кольору, без унесення добрив придатний лише для вирощування

жита, гречки, льону. Далі в плані подавався детальний опис посадки, обробки жита, пшениці, проса, гречки, вівса, гороху, картоплі, квасолі тощо. Зокрема, на 1 дес. висаджували 1638 кг картоплі. Гною на 1 дес. необхідно було вивозити 100 возів. ДГПР брав в оренду 6 дес. сінокосу заливних луків р. Десна поблизу м. Остер. Урожай сіна за сприятливих погодних умов становив 14,7 т з 6 дес. (тобто 2250 кг з 1 га) [20, арк. 5]. У саду росли 52 груші, 114 старих вишень, 23 сливи, 116 яблунь сорту «пепінка» і 274 — «антонівка». Ягідних кущів не було. Визначалася потреба в 6 конях, 1 борові, 3 свиноматках, 48 поросятах. Термін служби коня в середньому становив 10 років. Тому щороку необхідно було вибракувати і придбавати 1 коня. Були в наявності 2 корови, теличка, бик [20, арк. 6].

Скільки ж коштували сільськогосподарські знаряддя на той час? Плуг з одним відвалом — 20 крб, борона — 15 крб, культиватор — 45 крб, сіялка рядна — 170 крб, дискова борона — 70 крб, ручна сапка — 12 крб, молотилка кінна з приводом — 750 крб, віялка — 40 крб, коса ручна — 3 крб, серп — 1 крб, граблі дерев'яні — 2 крб, ресорна бричка — 200 крб, однокінний віз — 30 крб, віз парокінний — 150 крб, однокінні сані — 6 крб, парокінні сані — 30 крб, хомут — 18 крб, лом — 1 крб, відро залізне — 5 крб, сокира — 2 крб, вили — 3 крб [20, арк. 9]. Усього ж сільськогосподарського інвентарю необхідно було придбати на суму 2833 крб.

Штат (розмір річного грошового утримання) сільськогосподарських працівників був таким: завідувачий, він же і садівник (300 крб), його

помічник (180 крб), конюх (100 крб), помічник конюха (40 крб), скотар (100 крб), доярка (65 крб), робітник саду (100 крб), свинарка (65 крб). Додатково на кожного на рік виділявся продовольчий пайок: хліба житнього — 221 кг, крупи гречаної чи пшоняної — 49 кг, картоплі — 221 кг, жирів — 9,2 кг, солі — 4,6 кг, овочів — 104,4 кг. У грошовому еквіваленті на одну особу це коштувало 28 крб 12 коп.

Якою ж була ринкова вартість результатів важкої праці на землі? Так, 1 забракований кінь — 40 крб, 1 пуд (1 пуд=16,38 кг) гною — 1,5 коп., 1 пуд жита — 85 коп., 1 пуд пшениці — 1 крб, 1 пуд проса — 95 коп., 1 пуд гречки — 90 коп., 1 пуд вівса — 75 коп., 1 пуд гороху — 85 коп. Дохідність усіх перелічених сільськогосподарських культур з урахуванням їхньої середньої врожайності складала 1363 крб 84 коп. Податок на землю становив 1 крб з 1 дес. [20, арк. 11]. Орендна плата за 1 дес. луку була 18 крб.

З урахуванням собівартості утримання тяглових тварин, амортизації будівель, інвентарю, купівлі гною чистий прибуток від рільництва мав скласти 56 крб 3 коп. Молочне господарство повинно було дати 572,49 крб надходжень (ринкова вартість 409 грамів молока була 5 коп.; одна злучка бика з приватною селянською коровою приносила 50 коп.). Видатки ж мали скласти 533,37 крб. Таким чином, чистий прибуток молочного господарства мав бути 39,12 крб. Свинарство повинно було дати 496,5 крб надходжень (продаж 1 поросяти давав 12,5 крб, забракованої свині загальною вагою 15 пудів по 5 крб за 1 пуд живої ваги — 75 крб) при 419,7 крб видатків. Чис-

тий дохід мав скласти 76 крб 80 коп. Садівництво мало принести 1599 крб 47 коп. надходжень при 924 крб 17 коп. видатків. Чистий дохід мав скласти 675 крб 30 коп. Чистий прибуток з 1 дес. мав скласти 24 крб 22 коп. [20, арк. 12]. Усі ціни подано в золотому еквіваленті (станом на 15.11.1923 по курсу 1 золотий червінець = 890 радянським знакам, на 15.12.1923 — 1910 рад. знакам [21, арк. 63]). Таким чином, сільськогосподарське виробництво в'язничної системи, попри всі витрати, було рентабельним. Градація рентабельності від більшого рівня до меншого була такою: садівництво, свинарство, рільництво, молочне господарство.

Не дуже поширеним було сільськогосподарське виробництво (обмеженість придатних для цього земель) у Донецькому ГубУМПВ НКВС УСРР. Збереглась інформація, що станом на березень 1923 р. при ДГПР було 150 дес. орендованої землі [22, арк. 20].

У квітні у віданні Харківського ДГПР № 1 перебувало 34 дес. землі (11 — під сінокіс, решта — овес, ячмінь, картоплю), Харківського ДГПР № 2 — 14 дес. (овес, ячмінь, картоплю, капусту), Сумського ДГПР — 24 дес., Богодухівського ДГПР — 3 $\frac{3}{4}$ дес. (3 — під ячмінь, картоплю, решта — городину) [13, арк. 34]. При Куп'янському ДГПР в 10 верстах від міста знаходилася сільгоспколонія з 40 засудженими [21, арк. 58]. У кінці жовтня 1923 р. в межах земель м. Харкова була організована сільгоспколонія, яка мала 217 дес. орної землі, 17 дес. саду, 78 дес. — для вигону худоби. Планувалось отримати 1123 т врожаю. Працювало 14 коней, 28 засуджених [21, арк. 66]. Виробничим планом передбачалось асиг-

нування в сільське господарство Харківського управління до 30 тис. золотих червінців, але губвіконком виділив лише 17 151 золотих червінців (57 %). У вересні-листопаді 1923 р. взагалі виділили лише 2 тис. червінців [21, арк. 67].

По Катеринославському губернському управлінню за 1922/1923 фінансово-господарський рік надходження від врожаю сільгоспколоній і млина склали 32 000 радянських знаків. Видатки ж були значно більшими: губернське управління — 133 236 рад. знаків, Катеринославський ДГПР — 1 360 900, Кічкаський ДГПР — 596 235, Павлоградський ДГПР — 386 247, Криворізький ДГПР — 316 660, Мелітопольський ДГПР — 357 432, Олександрійський ДГПР — 297 360, Бердянський ДГПР — 212 064, Верхньодніпровський ДГПР — 171 510, Запорізький ДГПР — 417 932, сільгоспколонії «Корбино» — 22 348 (0,5 %), «Софіївка» — 198 307 (4,4 %), «Олександрія» — 52 939 (1,2 %). Усього ж запитувалася сума в розмірі 4 523 170 рад. знаків. Фінансовий запит за окремими статтями видатків розподілявся так: утримання особового складу — 868 052 рад. знаків, інші видатки — 193 544, опалення — 262 136, освітлення — 43 272, утримання приміщень у чистоті — 630 896, засоби перевезення — 44 500, господарські приналежності — 120 108, продовольство для в'язнів — 1 391 972, одяг для в'язнів — 594 295, постільні речі для в'язнів — 136 335, обмундирування працівників нагляду — 99 500, для утримання «живого» інвентарю сільгоспколоній — 15 747, потрібний інвентар — 56 435, ремонт квартир — 1598, посівний матеріал — 64 780 [23, арк. 13]. Таким чином, на

фінансування трьох сільгоспколоній було виділено лише 6,1 % від загального фінансування, що явно недостатньо для їх нормального функціонування і розвитку.

На початок 1923 р. у трьох сільгоспколоніях Катеринославського губуправління як тяглова сила знаходилися 1 несправний автомобіль і 11 коней. Сільгоспколонія «Корбино» володіла 87 дес. землі (*хотіли віддати під дитячу колонію, оскільки земля була поганої якості* — П.І. [13, арк. 8]). У 1922/1923 господарському році було засіяно лише 44 дес., з яких зібрали 7,2 т жита, 2,2 т пшениці, 1,02 т вівса, 1,2 т ячменю, овочі. Сільгоспколонія «Софіївка» (574 дес.) була прийнята до Катеринославського губернського управління Центрального карального відділу НКЮ УСРР 16.11.1922 і відразу весь особовий склад адміністрації установи «за злочинну бездіяльність і зловживання» був відданий під суд. Площа «Софіївки» розподілялася так: двір, будівлі — 2 дес., сад — 22 дес., озимина — 46 дес., луки — 150 дес., рілля — 354 дес. Сільгоспколонія «Олександрія» мала у своєму розпорядженні 205 дес. землі в 10 верстах від міста. Жодних будівель не було. Увесь інвентар зберігався в місті в приміщенні колишнього арештного дому. 1922 року було засіяно всього 24,2 дес., з яких зняли такий урожай: 4,5 т зернових, 98 кг квасолі, 147,4 кг гороху, 1638 кг кукурудзи, 3,3 т картоплі, 393 кг капусти, 60 відер помідорів, 1000 шт. огірків, 30 відер буряків. При цьому в'язнична варта жодного продовольства не отримала. При Бердянському ДГПР був виноградник площею $\frac{3}{4}$ дес. Все вироблене вино було «використане за особистими вказівками завідуючого бюро

юстиції» (можна лише здогадуватись як).

У Катеринославських ДГПР № 1 та 2 лише 5–6 місяців з початку року продовольство видавалося «нормально», у повітових — лише на 50 % від норми. Етапи затримувалися по 4–5 місяців (що не сприяло своєчасному забезпеченню робочими руками сільгосп підприємств), а після демобілізації Конвойного полку затримки стали ще більшими [23, арк. 7]. У квітні 1923 р. Мелітопольський ДГПР (найбільш пристосований з усіх ДГПР губернії) зі 160 дес. землі засіяв лише 65–87 дес. [23, арк. 36]. У травні Бердянський ДГПР на 9 років узяв в оренду 4 дес. саду (на 3,5 дес. росло до 16 тис. кущів винограду і на 0,5 дес. — понад 300 яблунь, груш, черешень, абрикос, олив, горіхів). Урожайність була «середньою». «Софіївка» продовжувала виконувати умови договору про оренду радгоспу (колишній маєток Реймера) з 21.03.1922 по 01.11.1923 з першочерговим правом подовження договору. Як орендну плату визначено надання 5 % врожаю з кожної культури натурою та впорядкування саду.

У Криворізькому ДГПР посів жита на 1 десятину склав 115 кг, урожайність була 33 % зібраного становили відходи бур'янів [23, арк. 54]. У травні «Софіївка» віддала сінокіс селянам за 50 % покосу (на трактор не було пального, а молотарка поламана). Сільгоспколонія «Олександрія» також віддала сінокіс селянам на таких умовах: зі складанням в скирти — з 3-ї копиці; без складання в скирти, а тільки в копиці — з четвертої частини. При всіх повітових ДГПР було взято в оренду земельні ділянки, фруктові сади [23, арк. 55]. У своєму звіті від 15.05.1923

Бердянський ДГПР повідомляв, що ним узято в оренду в «ВУКООПСІЛЦІ» волокушу площею 683 м² [23, арк. 48]. Умови були наступними: 13 працівників-в'язнів перебували на утриманні «ВУКООПСІЛКИ» за рахунок частки вилову ДГПР, який ділився наполовину; частка ДГПР безкоштовно засолювалася спілкою. До серпня ДГПР заробив 1966 кг тюльки, яка видавалася на сніданок та закладалася як запас на зиму [23, арк. 98].

У червні сільгоспколонії були переведені в підпорядкування начальника ДГПР від Катеринославського ГубУМПВ. У серпні Бердянський ДГПР зібрав врожай з орендованого виноградника в розмірі 655 кг з дес., що могло дати 200–250 відер виноградного вина. Кошти на забезпечення функціонування відпускалися в розмірі 50 % від потреби. У «Софіївці» засуджені добросовісно працювали по 17–18 годин на добу. Заважали відсутність одягу, взуття, інвентарю. Було засіяно 328 дес., з яких озимим житом — 46 дес. У Мелітопольському ДГПР з 158,4 га зібрали 26,4 т ячменю, 38 т вівса, 65,5 т сіна [23, арк. 77]. У Запорізькому ДГПР з 574 дес. було засіяно 328 дес. (57 %) [23, арк. 83]. У Павлоградському ДГПР город становив $\frac{3}{4}$ дес. [23, арк. 85]. Сільгоспколонія «Олександрія» (2 поверхи, 40 камер без ґрат, розрахована на утримання 200 осіб, 2 поверх без скла; працювало 30 чол. і 6 жін.) орендувала (за кожну десятину орендна плата становила 1 пуд пшениці зерном) 205 дес. на 4 роки. Засіяли 65 дес. [23, арк. 86]. Зібрали 24,7 т зернових [23, арк. 105]. Криворізький ДГПР орендував на 5 років 54 дес. 900 саж.². Засіяли 41,3 дес. Два сади займали 9 дес. За продаж фруктів було отри-

мано 58 078 рад. знаків (у серпні 1 зол. Червінець = 200 рад. знакам [23, арк. 78]). Було 5 коней, 2 вози, 1 бричка [23, арк. 87]. Олександрійський ДГПР (141 в'язень) у вересні мав у своєму розпорядженні город площею 10 дес. [23, арк. 102]. Криворізьким ДГПР у вересні було зібрано 6,55 т жита, 14 т ячменю [23, арк. 109]. Усього протягом 1922/1923 господарського року в розпорядженні Катеринославського ГубУМПВ НКВС УСРР знаходилося 1108,5 дес. землі, з яких було засіяно 823 дес. (74 %), решта — пар, толока, садиби. Було зібрано 253 т зернових, 6 т овочів, 7,2 т фруктів. Але сільгоспколонії і ДГПР не могли самостійно реалізувати врожай з орендованих земель, бо всі радгоспи знаходилися в повному розпорядженні окружних виконкомів [21, арк. 47].

На 1923/1924 господарський рік за в'язничною системою Катеринославщини її губернські керманічі планували закріпити 1184 дес. землі на 2100 в'язнів (1100 — у Катеринославському ДГПР і 1000 в 6 окружних ДГПР) (по 1,77 дес. на одну особу). Потреба для придбання «живого» і «неживого» інвентарю визначалася на рівні 17 900 крб. Планувалося засіяти 700 дес. (прогнозована врожайність — 655 кг з 1 дес.), розвинути городництво на суму 5 коп. щодня на одного в'язня на загальну суму 39 600 крб золотом. Кожна десятина саду з 30 повинна була дати прибутку на 300 крб. За підрахунками, вкладення в майстерні ДГПР і сільгоспспідприємства 37 750 крб золотом забезпечить щорічну прибутковість ДГПР на рівні 160 тис. крб золотом, що дасть змогу покрити $\frac{3}{4}$ річних бюджетних видатків на їх утримання [20, арк. 16].

В'язнична система Одеської губ. також займалася розвитком сільського господарства. Вознесенський ДГПР станом на 01.01.1923 за договором оренди на 5 років користувався 240 дес. землі (155 — рілля, 85 — сінокіс). 12 дес. займав фруктовий сад [24, арк. 3]. Станом на 01.01.1923 вже діяла сільгоспколонія в с. Васильівка Одеського повіту [25, арк. 8]. Первомайський ДГПР у березні 1923 р. взяв в оренду 175 дес. землі за 25–30 верст від установи на дуже вигідних умовах: передача 131 кг (!) пшениці на рік зі 135 дес.; безкоштовне користування «мертвим» інвентарем постійно, протягом 10–15 днів — 4 парами волів і 2 кіньми; у лісі збирати сушняк, випасати худобу [13, арк. 70]. Єлисаветградський ДГПР у березні з 300 дес. землі, орендованих на 3 роки (на умовах передачі 49 кг збіжжя з кожної десятини) біля с. Раздолъє, 200 дес. повернули назад, бо не змогли їх обробити (головні причини — не вистачало посівного матеріалу, коней; другорядні — нестача працівників для нагляду та робочих рук: «більш підходящі в'язні з селян-землеробів приходяться на осіб, засуджених на більш чи менш довгі строки з суворою ізоляцією, і підслідних, звинувачених в бандитизмі та інших важких злочинах. Засуджені ж за крадіжки на короткі строки становлять більшість, майже міський елемент і до польових робіт не придатні і мало тямущі» [13, арк. 69]). У звіті за березень йшлося про роботу сільгоспколоній в Одеському (с. Васильівка), Миколаївському повітах. Багато уваги приділялось проведенню посівної компанії. Планувалося засіяти 500 дес. землі [25, арк. 44]. Наказ начальника Катеринославського ГубУМПВ від

13.04.1923 № 50 ліквідував Вознесенський ДГПР, замість якого у Вознесенському повіті в колишньому маєтку Вернигора створювалася сільгоспколонія [25, арк. 41]. Але іншим наказом від 18.04.1923 № 54 замість ліквідованого Вознесенського ДГПР створювалася сільгоспколонія в с. Звенигородка Першотравневого повіту в колишньому господарстві Шарона і Центнера [25, арк. 42]. При Херсонському ДГПР були сільгоспколонія (81 дес. ріллі) і город (майже 8 дес.) [25, арк. 56]. У Тираспольському ДГПР створено 3 робітничі артілі з осіб, засуджених на короткі терміни, які обробляли орендовані 40 дес. поля, 20 дес. сінокосу з держфонду. Сад площею 3 дес. засіяли городиною [25, арк. 49]. У квітні при потребі у 20 осіб адміністрації нараховувалося лише 14. Було засіяно 53 дес. землі [25, арк. 57].

Станом на 01.04.1923 в Одеському ДГПР утримувалося 1976 осіб (з них 168 — жінки). В Одеській сільгоспколонії було 7 коней, 6 корів, 1 бугай, 3 бички, 4 вівці, 1 кабан, 4 свині, 3 телички, 3 баранці, 2 овечки [25, арк. 51] — на той час не таке вже й мале господарство. У травні нараховувалося 643,5 дес. засіяної землі [25, арк. 68]. Наказом начальника Одеського ГубУМПВ від 15.06.1923 № 27 начальникові Тираспольського ДГПР Полковому за проявлену ініціативу, самостійну організацію сільгоспколонії і засів 50 дес. землі оголошувалася «подяка» з виплатою винагороди в розмірі місячного окладу [25, арк. 70].

Висновки. Дослідивши стан сільськогосподарського виробництва виправно-трудової системи УСРР в 1923 р., можна зробити такі висновки:

1. Один зі шляхів своєчасного забезпечення засуджених якісними продуктами харчування — розвиток в'язничною системою власного сільськогосподарського виробництва на основі ринкових відносин (залучення інвестицій; економічне стимулювання вільної праці засуджених).

2. Упродовж 1923 р. ухвалено щонайменше 6 підзаконних нормативно-правових актів, які стосувалися сільськогосподарського виробництва в'язничної системи УСРР.

3. Норми придатності посівного матеріалу визначалися на такому рівні: 85–90 % — для польових зернових культур; 75–80 % — для городніх; 50 % — найнижча межа в разі відсутності насінневого матеріалу.

4. Основні перешкоди в розвитку в'язничного сільськогосподарського виробництва в УСРР 1923 р. — недостатня матеріальна база та фінансування, низька агротехнічна культура на місцях, нестача кваліфікованих сільськогосподарських робітників.

5. Станом на вересень 1923 р. майже при всіх 58 ДГПР в УСРР існували городи.

6. Станом на жовтень 1923 р. у виправно-трудовій системі НКВС УСРР існувало 13 сільгоспколоній: Полтавська, Катеринославська губернії — по 3; Волинська, Київська, Одеська — по 2; Чернігівська — 1.

7. У володінні в'язничної системи в УСРР 1923 р. знаходилося близько 3435 дес. землі сільськогосподарського призначення. Площа засіяної землі коливалася в межах 30–40 %.

8. Сільгоспколонії в'язничної системи УСРР 1923 р. зібрали такий урожай: 502 т хлібних злаків, 376,6 т городніх овочів, 8,2 т соняшнику,

268,3 т сіна, 12,5 т соломи, 25,4 т лісових горіхів, 14,8 т садових фруктів, 414 шт. баштану. Виходячи з того, що станом на 01.10.1923 в УСРР налічувалося 24 982 засуджених і ув'язнених, на кожного утримуваного вирощено, зокрема, 20 кг хліба. В'язнична система УСРР у 1923 р. власним сільгоспвиробництвом за тодішніми нормами харчування задовольнила потребу в хлібі для в'язнів на 49 діб.

9. У сільгоспколоніях УСРР станом на 01.10.1923 налічувалося 200 коней (найбільше в Одеській губ. — 63), 47 корів (найбільше в Київській губ. — 22), 159 голів різної птиці (найбільше в Чернігівській губ. — 119), 11 волів (найбільше в Донецькій губ. — 8), 31 бик (найбільше в Катеринославській губ. — 11), 13 овець і баранів (найбільше в Ка-

теринославській губ. — 10), 45 кроликів (усі — в Київській губ.), кінний завод жеребців (4) у Чернігівській губ. Придатний «мертвий» інвентар становив 82 плуги (найбільше в Чернігівській губ. — 21), 74 борони (найбільше в Одеській губ. — 18), 9 сіялок (Волинська, Київська, Одеська, Подільська губ.), 2 жатки (Катеринославська, Київська губ.), 3 бункери (Катеринославська, Одеська губ.), 2 віялки (Київська, Харківська губ.), 1 молотарка (Одеська губ.), 1 трактор (Полтавська губ.), 1 сіножатка (Чернігівська губ.).

10. Градація рентабельності сільгоспвиробництва в'язничної системи Чернігівської губ. від більшого рівня до меншого була такою: садівництво, свинарство, рільництво, молочне господарство.

Список використаних джерел

1. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / Упор. Г. О. Радов, І. І. Резнік. Київ: ВД «Говард Пресс», 1999. Т. 2. Ч. 1. 456 с.
2. Іваньков І., Чайковський А. Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України (кінець 19 – середина 20 сторіччя). Бровари : ХмЦНТЕІ, 2010. 208 с.
3. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1403.
4. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2306.
5. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2304.
6. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2310.
7. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2311.
8. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2303.
9. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2326.
10. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2372.
11. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2314.
12. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2333.
13. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2329.
14. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2320.
15. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1408.
16. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2337.
17. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2339.
18. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2325.
19. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2327.
20. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2328.

21. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2332.
22. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2335.
23. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2336.
24. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2338.
25. ЦДАВОВУ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2324.

P. Isakov,
*PhD, Head of the Psychology Faculty of the
Institute of Criminal-Executive Service*

AGRICULTURAL PRODUCTION OF THE CORRECTIONAL-LABOR SYSTEM OF THE UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN 1923

Taking into consideration the numerous archival and contemporary legal documents analysis the article describes the state of the agricultural production of the correctional-labour system of the Ukrainian Soviet Social Republic in 1923. The unknown important facts in that sphere are presented.

One of the ways of the timely delivery of the qualitative food products to the inmates is the development of the own agricultural production at the prison system. It is based on the market relations (investments, economic stimulation of the free labour of inmates).

During 1923 at least 6 different normative-legal acts, which were related to the agricultural production of the prison system of the Ukrainian Soviet Social Republic, were adopted. The main problems of the development of the agricultural production at the prison system of the Ukrainian Soviet Social Republic in 1923 were the insufficient material resources and financing, low agrotechnical culture and the lack of the skilled agricultural workers.

Keywords: *agricultural penal establishment, farms of the forced labour establishments, yields, volumes, profitability, production costs, agrotechnical culture, agriculture, animal husbandry, horticulture.*

Надійшла до редакції 01.07.2018